

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРАВОМІРНОЇ ТА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Кіраль А.Й.

У статті аналізуються психологічні детермінанти делінквентної та правомірної поведінки особистості. Зауважується необхідність дослідження чинників правомірної поведінки, які б забезпечували стійкість соціально прийнятної поведінки особистості в умовах криміногенних спокус.

Ключові слова: психологічні детермінанти, психологічні чинники, правомірна поведінка, делінквентна поведінка, особистісні якості, підлітки.

В статье анализируются психологические детерминанты делинквентного и правомерного поведения личности. Отмечается необходимость исследования факторов правомерного поведения, которые обеспечивали бы стойкость социально принятого поведения личности в условиях криминальных искушений.

Ключевые слова: психологические детерминанты, психологические факторы, правомерное поведение, делинквентное поведение, личностные качества, подростки.

Psychological determinants of personality delinquency and justification behaviour are analyzed in the article. A necessity of research the delinquency behaviour factors providing stability of personality socially adoption behaviour in the conditions of cryogenic temptations are noted.

Keywords: psychological determinations, psychological factors, justification behaviour, delinquency behaviour, personality qualities, teen-agers.

Актуальність теми дослідження. Однією з актуальних проблем сучасного суспільства є зростання злочинності неповнолітніх, про що неодноразово засвідчують ЗМІ, результати соціологічних досліджень. Наявність даного факту та необхідність законслухняності усіх громадян для забезпечення кожній людині можливості реалізації її прав і свобод, наданих Конституцією, зумовлюють невгамовний інтерес науковців різних галузей до пошуку шляхів виходу із ситуації, що склалась.

Так, на сьогоднішній день здійснено вивчення проблеми делінквентної (такої, що порушує норми права) поведінки підлітків соціологами, юристами, медиками, педагогами, психологами. Зокрема, приділено увагу питанням:

I. Характеристика делінквентної поведінки:

1. Особливості делінквентної (А. П. Бізюк, Р. Блекборн, В. Л. Васильєв, М. І. Єнікєєв, С. Х. Жадбаєв, Р. Комер, Н. Ю. Максимова, В. Д. Менделевич, А. М. Столяренко, А. Л. Салагаєв, І. І. Саламатіна, І. В. Фатієв, Л.В. Фоміна, Р. А. Ханіпов, М. Т. Хедоян, Л. Б. Шнейдер та ін.)

та злочинної поведінки людини (Ю. М. Антонян, П. Д. Біленчук, Р. І. Гасанов, М. Т. Задояний, В. Є. Емінов, Ю. І. Ємець, А. Ф. Зелінський, Н. С. Карпов, В. Н. Кудрявцев, Г. М. Риснюк, А. Н. Сухов та ін.);

2. Психологічні аспекти підліткової злочинності (Т. В. Алексєєва, Н. І. Ковальчишина, С. А. Белічева, О. В. Ставицька, О. В. Ярош та ін.);

3. Чинники делінквентної поведінки (Г. А. Бадалян, О. М. Барябіна, Т. З. Герасимів, Ф. В. Гобечія, О. Б. Каргіна, Т. Г. Перепелиця, Ю. В. Тихонравов та ін.);

II. Особистість неповнолітнього правопорушника:

1. Загальна характеристика (К. Є. Ігошев, Н. В. Малиш, Ф. С. Махов, Ю. А. Пучкова, Н. І. Сарджвеладзе, Н. О. Сущенко, Є. Р. Чернобродов), в умовах злочинних угруповань (А. І. Коцюба);

2. Характеристика окремих психічних та психологічних явищ делінквентних підлітків: емоційно-поведінкові особливості (Т. М. Курбатова), характер (І. А. Горькова), усвідомлення провини (Н. В. Греса, Л. М. Ростомова), самосвідомість (А. Ю. Кржечковський, М. В. Пронін), рефлексія (В. П. Ульянова), професійна самосвідомість (Л. В. Царькова), особистісне самовизначення (І. М. Лисенко), ціннісні орієнтації та часова перспектива особистості (Ж. С. Мамедова, Н. В. Юнг), агресія та агресивність (М. Л. Мельникова, Н. Н. Осипова, Є. М. Прокопович), правосвідомість (А. І. Оверченко), мотиваційна сфера (О. М. Павлик, Г. Б. Русинов, А. П. Тузов), зв'язок з іншими девіаціями (алкоголізм) (Н. М. Пономарьова), самоактуалізація (Н. О. Пряхіна), довірливе спілкування (І. В. Савенков), морально-психологічний образ та статус у мікросередовищі (С. К. Сталінов);

3. Взаємозв'язок делінквентної поведінки та патологічних проявів психіки (Л. М. Балабанова, О. Д. Гришко, О. Г. Дозорцева, Ю. В. Дроздовський, А. М. Дячук, В. П. Ємельянов, Р. І. Ісаков, О. Христюк, М. Супрун та ін.);

4. Формування окремих психологічних характеристик у підлітків з делінквентною поведінкою: вольової регуляції (М. А. Басін), конструктивної життєвої позиції (С. В. Бонкало);

5. Гендерний підхід у вивченні окремих психологічних характеристик підлітків з девіантною поведінкою: вольової саморегуляції (О. Г. Ковальов), агресії (Р. М. Масагудов), смислової сфери (О. В. Мушинська), життєвих цілей (Г. В. Сафіна), статево-рольової ідентичності (К. В. Сироквашина), зразків батьківської і майбутньої сім'ї (С. А. Терьохіна), передумов гендерної делінквентності (С. В. Ублієв);

III. Науково-методичні розробки щодо роботи фахівців різних галузей з делінквентними підлітками:

1. Профілактичні заходи (Р. І. Благута, І. В. Козубовська, Є. М. Кондрат, О. В. Ларіна, Ю. В. Меркулова, Г. І. Міньковський, А. П.

Тузов, В. М. Оржеховська, М. Г. Дячок, М. В. Костицький, И. Ф. Мягков, А. В. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. П. Тарнавська, Д. М. Тичина, Н. В. Шость, А. М. Яковлев);

2. Корекційні заходи:

- прогнозування соціалізації підлітків з делінквентної поведінкою (Н. А. Белевич);

- психолого-акмеологічний супровід підлітків з делінквентної поведінкою (В. Г. Белов, М. Г. Дмитрієв);

- соціально-педагогічна робота із підлітками з делінквентної поведінкою (Н. А. Клішевич, Т. К. Окушко, Н. Н. Савіна, Т. П. Авельцева, І. Д. Зверева);

- соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій (А. С. Лобанова, Л. В. Калашнікова, О. С. Можайкіна, В. Р. Павелків, І. І. Павелко, О. А. Попова, В. Г. Панок, І. М. Зварич, І. Є. Туриянський, Є. Р. Чернобродов);

- педагогічне оцінювання особистості делінквентів у діяльності інспекторів у справах неповнолітніх (Н. І. Нікіфоровська);

- способи регулювання соціальних делінквенцій у підлітковому середовищі (П. В. Ємелін);

3. Заходи ресоціалізації (Я. С. Васильєва, Л. М. Зюбін, С. І. Коробейніков, І. В. Корольова, Є. М. Кочеткова, А. І. Малюков, Д. І. Пономарьова, В. В. Рибін, І. І. Саламатіна, А. А. Самохіна, Ж. В. Стребкова, І. Г. Шамриленко та ін.);

4. Підготовка майбутніх фахівців до взаємодії з делінквентними підлітками: педагогів (Л. П. Жадекайте), працівників МВС (Ю. І. Монашкіна), практичних психологів (Я. В. Чаплак).

Наявність такого багажу інформації дозволяє вживати заходів у практиці роботи з підлітками з метою корекції та профілактики делінквентної поведінки. Однак наявні у науці дані поки що відкритими залишають питання формування рис особистості, що забезпечують стійкість її правомірної поведінки навіть в умовах криміногенних спокус; питання корекції психологічних утворень делінквентної особистості, що має стійкий у часі ефект, і унеможливує рецидив делінквентних проявів; питання індивідуального підходу при наданні психологічної допомоги підліткам з делінквентною поведінкою.

Для вирішення окреслених питань важливо, насамперед, з'ясувати чинники правомірної та девіантної поведінки підлітка.

Мета статті – описати психологічні детермінанти правомірної та делінквентної поведінки підлітків на основі аналізу наукових результатів досліджень даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми вивчення показав наступне.

Делінквентну поведінку у науці розуміють як:

- таку, відхиляється від норм, і у крайніх своїх проявах є діянням, що тягне за собою кримінальне покарання. Відрізняється така поведінка від кримінальної меншою тяжкістю правопорушень та меншою вираженістю їх антисуспільного характеру (В. Д. Менделевич); [7, с. 551]

- злочинні дії, наміри яких були невинними (Е. Анчел). [7, с. 551]

Симптоми делінквентної поведінки співпадають із критеріями DSM-IV для постановки діагнозу "Розлад поведінки". Американський дослідник Р. Комер зазначає, що причини виникнення розладів поведінки наступні: біологічні, зловживання наркотиками, бідність, жорстокість оточуючого середовища, складні взаємини між батьками й дітьми, сімейні конфлікти, ворожі стосунки у сім'ї, розлади поведінки батьків. [7, с. 551]

Російський вчений В. Д. Менделевич характеризує детермінанти делінквентної поведінки наступним чином. У межах вольової свідомої дії в силу індивідуально-психологічних особливостей порушується чи блокується процес передбачення майбутнього результату делікту (проступку). Такі індивіди легковажні, часто під впливом зовнішньої провокації здійснюють протиправну дію, не передбачаючи її наслідків. Сила спонукального мотиву до певної дії гальмує аналіз негативних (у тому числі і для самої людини) наслідків. Нерідко делінквентні дії опосередковуються ситуаційно-імпульсними чи афектогенними мотивами. В основі ситуативно-імпульсних злочинних дій лежить тенденція до вирішення внутрішнього конфлікту, під яким мається на увазі наявність незадоволеної потреби. Ситуативні імпульси реалізуються, як правило, без етапу попереднього планування та вибору адекватних об'єктів, цілей, способів і програми дії для задоволення актуальної потреби. [11, с. 77]

За І. Ю. Левченко, у дослідженнях під керівництвом А. Є. Личкабуло знайдено кореляції між особливостями загострень характеру у підлітків із поведінкою, що відхиляється від норм. Так, було з'ясовано, що підлітки з гіпертимною акцентуацією схильні до групових форм делінквентної поведінки, намагаються бути лідерами серед асоціальних ровесників, через легковажність, прагнення до розваг, бажання отримати засоби на задоволення, самі стають ініціаторами групових правопорушень. Шизоїдні підлітки схильні діяти наодинці, ретельно приховують свої наміри і вчинки. Здійснюють крадіжки з допомогою власноруч виготовлених відмикачів, майстерного випилювання дверних замків і т. д. [8, с. 75]

Російський психіатр Д. Авдеев, характеризуючи розлади поведінки у підлітковому віці, зазначає такі причини їх появи: неправильне виховання (що тягне за собою низьку самооцінку та її компенсацію через так звану гру у "супермена") та відсутність режиму дня (з наповненням його заняттями, подіями). [1, с. 187, 193-194]

Російський вчений О. Ю. Єгоров зазначає, що в основі делінквентної поведінки (як і агресивної) лежить деструктивність – руйнівність щодо здоров'я та життя особистості, суспільного порядку, моральності і т. д. При цьому автор зазначає, що девіантна поведінка загалом зберігає свій зв'язок із статево-віковими особливостями особистості та не-патологічними відхиленнями (психологічні особливості вікового розвитку, вікові непатологічні ситуаційно-особистісні реакції, особливості характеру та соціально-педагогічна запущеність).[5, с. 115]

О. П. Бізюк, характеризуючи розлади поведінки, пояснює їх появу у дитячому та підлітковому віці низьким рівнем інтелектуального розвитку, незавершеністю формування особистості, негативним впливом сім'ї та найближчого оточення, залежністю від вимог референтної групи і прийнятих у ній ціннісних орієнтацій. Часто така поведінка є засобом самоствердження, виражає протест проти дійсної чи надуманої несправедливості дорослих. [3, 238]

За Л. М. Балабановою, безпосередньою причиною злочинної поведінки є мотивація злочинної діяльності. Знання мотивів не лише дає відповідь на запитання, чому здійснюються ті чи інші дії, але і у чому їх смисл для даного індивіда, які потреби він при цьому задовольняє. При цьому особистісний смисл мотивів часто вислизає з поля свідомості. [2, с. 127, 128]

Л. Б. Шнейдер виокремлює наступні детермінанти делінквентної поведінки підлітків: низький рівень розумового розвитку; наявність психопатій; захист від труднощів та суперечностей дорослішання через негативну ідентичність; життєва установка, що, здійснюючи злочини, можна не боятись покарання і жити значно краще, ніж ті, хто дотримується законів; засвоєння злочинної моделі поведінки через спостереження за діями оточуючих і фіксування наслідків цих дій; самозахист підлітка від посягання дорослих на його особистість; наявність "живого" прикладу насилля та жорстокості щодо своєї особистості; ситуативні чинники. [13, с. 106-110]

Українська вчена Н. Ю. Максимова розглядає делінквентну поведінку як крайню форму соціальної дезадаптації, суть якої полягає у пошуку "меж допустимого" у своїх діях. Такий пошук характерний для усіх підлітків, однак, для більшості з них ці рамки обмежені моральними вимогами, заборонами батьків і вчителів. Для педагогічно занедбаних підлітків ці рамки розширені до статей Кримінального кодексу. Оскільки виховання в умовах гіпопротекції не передбачає санкцій з боку батьків за дрібні правопорушення, (а правоохоронні органи теж такими дрібницями не займаються), підліток, відчуючи свою безкарність, усе більше звикає до думки про допустимість протиправних

дій. При цьому він застосовує такі способи "приглушення" докорів сумління: уявлення про те, що є такі люди, яким багато чого дозволено; знецінювання соціальних норм. [9, с. 149]

Н. Ю. Максимова пропонує наступну класифікацію детермінант девіантної поведінки загалом: умови навколишнього середовища, соціальні фактори (суспільні процеси, соціальні групи, мікросоціальне середовище) психофізіологічні, спадково-біологічні та конституційні передумови, особистісні детермінанти (негативні особистісні утворення, що виникли внаслідок несприятливих умов життєдіяльності дитини, внутрішні конфлікти, неадекватність самооцінки, відсутність та вкрай низький рівень розвитку рефлексії, цілепокладання, функцій прогнозу тощо). [9, с. 30]

Правомірна поведінка визначається як:

- результат соціалізації, у процесі якої відбувається засвоєння суб'єктом моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки, що, у свою чергу, визначається груповою та індивідуальною правосвідомістю, почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, правовою інтуїцією (В. Л. Васильєв); [4, с. 24]

- поведінка, цілі, способи і результати якої не суперечать основним укладам суспільства, що виражаються у правових нормах (М. І. Єнікеев); [6, с. 284]

За В. Л. Васильєвим, для формування нормативної правової поведінки особистості важливим є формування наступних особистісних характеристик: ціннісно-нормативної орієнтації, за якої приписи суспільства сприймаються як власні життєві установки; активної соціальної відповідальності; почуття обов'язку перед суспільством; розуміння необхідності дотримуватись соціальних норм; самоутвердження особистості, реалізації її внутрішнього потенціалу (при чому можливості для самоутвердження надає соціальна справедливість – уявлення про людяність цілей і засобів як необхідну сутність суспільного укладу); почуття перспективи (чітке уявлення про те, "що з цього вийде", уміння постійно співвідносити отримані конкретні результати з перспективним планом і корекція отриманих результатів). [4, с. 22]

За М. І. Єнікеевим, правомірна поведінка забезпечується мотивами правозначущих поведінкових актів, солідарністю особистості з правом. Першопричина протиправної поведінки – життєві умови, що породжують дефект правосвідомості. [6, с. 286]

О. М. Столяренко зазначає, що правомірна поведінка особистості можлива за повної правової невідповідності. Це пояснюється тим, що мораль і право нерозривно пов'язані, і особистості, яка розбирається у питаннях моралі, якій властиві чесність, порядність, добросовісність, доброзичливість, людяність, відповідальність, організо-

ваність, вимогливість до себе і т.д. інтуїтивно вловлює, що справедливе, а що ні. [12, с. 46] Вчений зауважує, що фундаментом правомірної поведінки особистості, окрім моральних якостей, є досить високий рівень соціального, інтелектуального розвитку, а також розвиток особистості у правовому плані (для застереження її від випадкових правопорушень та правомірного вирішення усіх питань, що виникають у процесі життя і діяльності) [12, с. 46-47]

Поданий аналіз наукових праць не вичерпує усього кола публікацій із заявленої теми, але відображає ті з них, що містять фундаментальні дані психології делінквентної та правомірної поведінки.

Результати власного дослідження. Таким чином, підсумовуючи усе вище зазначене, можемо виокремити наступні психологічні чинники делінквентної та правомірної поведінки підлітків (див. табл. 1).

Таблиця 1

Психологічні чинники правомірної та делінквентної поведінки підлітків

№	Психологічні чинники правомірної поведінки	Психологічні чинники делінквентної поведінки
1	ціннісно-нормативна орієнтація (приписи суспільства сприймаються як власні життєві установки)	зловживання наркотиками
2	активна соціальна відповідальність	конфлікти з батьками
3	почуття обов'язку перед суспільством	низький рівень розвитку функції цілепокладання та прогнозу
4	розуміння необхідності дотримуватись соціальних норм	наявність внутрішнього конфлікту, незадоволеної потреби
5	самореалізація внутрішнього потенціалу	певні характерологічні риси (гіпертимність, шизоїдність)
6	почуття перспективи	низька, неадекватна самооцінка
7	високо розвинуті моральні якості	невміння структурувати час
8	високий рівень інтелектуального розвитку	низький рівень інтелектуального розвитку
9	високий рівень соціального розвитку	орієнтація на злочинну модель поведінки
10	розвиток особистості у правовому плані	деструктивність
11		вікові поведінкові реакції
12		соціально-педагогічна запущеність
13		індивідуальний смисл мотивів злочинних дій
14		прагнення захиститись від труднощів
15		життєва установка на злочин як спосіб отримання більших благ
16		відчуття відсутності покарання

Як бачимо з табл. 1, чинники таких двох, протилежних за своєю сутністю, видів поведінки різні, при чому не просто діаметрально протилежні, а стосуються різних аспектів особистості. При цьому у більшості аналізованих нами праць зазначається велика роль поруч із

суто психологічними чинниками також і соціальних чинників. А тому цілком природно, постають наступні питання:

- чи достатньо просто нівелювати психологічні причини, що лежать в основі делінквентної поведінки, для того, щоб підліток поведився як законослухняний громадянин?

- чи залишиться законослухняний громадянин і надалі законослухняним за умови появи сильних криміногенних спокус?

- які особистісні утворення забезпечать стійкість правомірної поведінки особистості в умовах криміногенних спокус?

Усе вище викладене дозволило нам зробити такі висновки: попри наявність чималого кількості праць, де описуються психологічні чинники делінквентної поведінки, менш дослідженим залишається питання чинників правомірної поведінки; окрім того відкритим є питання психологічних детермінант стійкості соціально прийнятної поведінки особистості в умовах криміногенних спокус; при цьому у його розв'язанні важливо враховувати вікові психологічні особливості особистості.

Перспективою нашого подальшого дослідження даного напрямку є розробка та проведення емпіричного дослідження психологічних детермінант стійкості правомірної поведінки підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеев Д. Формирование христианского отношения к психическим заболеваниям / Дмитрий Авдеев. – М.: Ин-т проблем формирования христианского отношения к психическим заболеваниям, 2010. – 272 с.

2. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Любовь Матвеевна Балабанова. – Д. : Сталкер, 1998. – 432 с.

3. Бизюк А. П. Патопсихология: краткий курс в контексте общей и клинической психологии: учеб. пособ. / Александр Павлович Бизюк/ Под ред. Л. М. Шипицыной. – СПб.: Речь, 2010. – 416 с.

4. Васильев В. Л. Юридическая психология: учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – [6-е изд., доп. и перераб.] – СПб.: Питер, 2010. – 608 с. – (Серия "Учебник для вузов").

5. Егоров А. Ю. Нейропсихология девиантного поведения / Алексей Юрьевич Егоров. – СПб.: Речь, 2006. – 224 с.

6. Еникеев М. И. Юридическая психология с основами общей и социальной психологии: учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М.: Норма, 2005. – 640 с.

7. Комер Р. Патопсихология поведения. Нарушения психики / Рональд Комер. -[4-е изд.]. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 640 с. – (Проект "Психологическая энциклопедия").

8. Левченко И. Ю. Патопсихология: Теория и практика: учеб.пособ. для студ. высш. пед. учеб. зав. / Ирина Юрьевна Левченко. – М.: Академия, 2000. – 232 с.

9. Максимова Н. Ю. Основы детской патопсихологии: учеб. пособ. / Максимова Н. Ю., Милютина Е. Л., Пискун В. М. – К.: НПЦ Перспектива, 1999. – 432 с.

10. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /Наталія Юріївна Максимова. – К.: Либідь, 2011. – 520 с.

11. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. для вузов / Владимир Давыдович Менделеев. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.

12. Прикладная юридическая психология / [под ред. А. М. Столяренко]. – М.: Юнити-Дана, 2000. – 639 с.

13. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – [2-е изд.]. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2007. – 336 с.

УДК 159.9:61:616.89-053.9:614.4

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОТЕРАПІЇ У ЛІКУВАННІ СОМАТИЧНИХ ХВОРИХ З СУПУТНИМИ ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Коваль І.А.

Дослідження ефективності застосування психотерапії у лікуванні хворих на різні соматичні захворювання з супутніми психічними розладами

Ключові слова: психотерапія, індивідуально-психологічні особливості особистості, соматичні хвороби, психічні розлади, психоeduкація

Исследования эффективности применения психотерапии в лечении больных различными соматическими заболеваниями с сопутствующими психическими расстройствами

Ключевые слова: психотерапия, индивидуально-психологические особенности личности, соматические заболевания, психические расстройства, психоeduкация

The research of psychotherapy in the treatment of patients with various somatic diseases associated with mental disorders

Keywords: psychotherapy, individual psychological characteristics of personality, physical illness, mental disorders, psychoeduкаtion

Актуальність дослідження зумовлена усе більш активним застосуванням психотерапії у процесі комплексного лікування соматичних